

התמודדות עם "השקר הגדול": הצורך לעצב מחדש ציפיות מתוכניות לאחר הלימודים

לתוכניות שלאחר הלימודים יש הגדרות שונות ותפקידים מגוונים, המשתנים עם הזמן, על פי התמורות בהשקפת העולם בתחום החינוך ובשאלות חברתיות בכלל. זמן רב נתפסו תוכניות אחר הצהריים כמנגנון צדדי, הפועל בשולי החינוך הבית ספרי ומהווה חלק מהמאמצים הפילנתרופיים-מקומיים של הקהילה. ראייה זו השתנתה מאז שנות ה-90 (של המאה הקודמת). תוכניות אחר הצהריים קיבלו הכרה רחבה ותפוצה גדולה. הדיון בהן מושפע מהשיח המרכזי של סדר היום: הישגים לימודיים נמוכים בקרב ילדים ממשפחות בעלות הכנסה נמוכה ובינונית.

גם אם יזמי התוכניות שלאחר בית הספר היו מעדיפים להמשיך בקו הכללי של אספקת הזדמנויות להנאה, העשרה ואיתגור מינימליים, הרי כדי לזכות במימון ובמשאבים היה עליהם להגדיר את התוצאות הלימודיות ואת צמצום הפער האקדמי כמוקד התוכניות שהם מציעים. באופן מעשי, המעורבות של תוכניות כאלה בפיתוח ההישגים האקדמיים משמשת נימוק מנצח לתומכים בהפעלתן. הדאגה להתפתחות רחבה יותר של התלמידים עברה לשוליים בדיון על אודות תוכניות אלה; הצלחתן הוגדרה אך ורק במונחים של יעדים אקדמיים. אנו עדים לפרדוקס: הסטנדרטיזציה הכניסה את בתי הספר ללחץ ואילצה אותם להפחית משמעותית את הזמן המוקדש לנושאים שאינם מופיעים במבחן; תוכניות החינוך המשלים התבקשו, לפיכך, למלא את החלל ולעסוק באומנויות, בחינוך גופני ובהעשרה אקדמית כללית. מן הצד האחר, באופן אירוני, מימון ציבורי ניתן לתוכניות שתרומתן המשוערת להצלחת התלמידים במבחנים הסטנדרטיים גבוהה יחסית. התוצאה ברורה: כדי לקבל מימון ציבורי ופרטי גם יחד, נאלצו מפעילי התוכניות להציב יעדים בלתי אפשריים ולספק הבטחות חסרות כיסוי. היוזמות החדשות להפעלת תוכניות אחר הצהריים נבנו על בסיס סדר היום של תוכנית הלימודים, ולמעשה בכפוף לה, כאשר הדגש היה על התוצאות האקדמיות שלהן. תוכנית ביצוע עבור מרכזי למידה קהילתיים, שפורסמה ב-2005, דרשה להציג שיפורים מוכחים בהישגים האקדמיים של התלמידים המשתתפים בהן מדי שנה. גם כיום בונים מפעילי התוכניות שלאחר בית הספר את הרציונל שלהן בהתייחס לדרישה לשיפור הישגים אקדמיים.

הערכת תוכניות בתחום חברתי היא מטלה מורכבת ומאתגרת. בסיס תיאורטי מעורפל, בעיות מדידה, פשרות חיוניות בעיצוב המחקר, שינויים שחלים עם הזמן בקבוצת המחקר ובקבוצת הביקורת, אינטראקציות מורכבות בין סביבה התפתחותית לתכונות אישיות של כל אדם – כל אלה מקשים מאוד על הערכת תוכניות בתחום זה. כך גם לגבי הערכת תוכניות של אחר הצהריים. היעדר רציונל תיאורטי מפורט, ריבוי מוקדים ויעדים בתוכניות השונות, פערים גדולים בחוויות התלמידים גם במסגרת תוכנית אחת – כל אלה מקשים על הערכת התוכניות. יש גם לזכור, כי ההחלטה כיצד, איפה ומתי להעריך תוכנית זו או אחרת עשויה להיות בעלת השפעה על התוצאות. הבחירה בשיטת המחקר יוצרת פרדוקס: מחקר איכותני, הכולל תצפיות ארוכות, מוגבל מאוד מבחינת היקפו, מבחינת זווית הראייה שלו והוא אורך זמן ממושך. מרבית החוקרים מעדיפים, על כן, לוותר על הצורך לעסוק במשך שנה-שנתיים בעבודת שטח, ולהתמקד בתוצאות, הנמדדות במבחנים סטנדרטיים. במצב הקיים, כאשר קובעי המדיניות מעדיפים התמקדות בתוצאות נמדדות, הופך היעד למכתיב הדרך כולה. הישגים אקדמיים הופכים לקריטריון מרכזי וכך גם שימוש

במבחנים סטנדרטיים מודדי-תוצאות מספריות. הדבר מוליך לשימוש בכלי מדידה ובחומרים שפותחו ועוצבו לצורכי הוראה ולצורכי הערכת התוכניות. גם הקריאה של הממצאים עלולה ליפול לטעות: תמונת הישגי התלמידים במסגרות של אחר הצהריים לא בהכרח תישמר במעבר לבית הספר: ידוע, כי העברה של ידע, מיומנויות ואסטרטגיות שנרכשו בתחום אחד לתחום אחר דורשת גמישות מיוחדת והתאמה, אשר ספק אם כל התלמידים ניחנו בה.

מחקרי הערכה סובלים מבעיות מתודיות מהותיות. אך גם אם נקבל את ההנחות המתודיות המסובכות העומדות מאחוריהם ולא נטיל ספק בתוקף הממצאים. מחקרים על ההשפעות של תוכניות אחר הצהריים על ההישגים האקדמיים מצביעים על הישגים די בינוניים, במקרה הטוב. אמנם מרבית המחקרים מצביעים על קשר בין ההשתתפות בתוכניות, מבחינת ההתמדה ומשך הזמן, לבין שיפור קל בהישגים אקדמיים. מחקרים רחבי טווח, שבחנו משתנים נוספים, כגון יעילות, רגישות, יכולת פיתרון קונפליקטים, שיתוף פעולה וקבלת החלטות, מצביעים על השפעה חיובית בינונית אך קבועה של תוכניות אחר הצהריים. אך גם במקרה זה מדובר בקריטריונים קבועים מראש ואין בהם בחינה פתוחה של חוויות התלמידים והצוות.

במחקרי הערכה של תוכניות לאחר הלימודים יש שתי בעיות מובנות:

- הגדרת יעד התוכנית כשיפור בהישגים האקדמיים, על פי יעדי תוכניות הלימודים המערכתיות הכלליות.

- שימוש במבחנים סטנדרטיים, שנועדו למדוד הישגים לימודיים, כמכשירי הערכה לתוכניות. שתי בעיות אלה מעקרות את ההיגיון הפנימי של החינוך הבלתי פורמלי כמסגרת נפרדת וייחודית, בעלת תפקיד התפתחותי וחברתי משלה. התייחסות למסגרת זו כאל תוספת לפעילות בית הספר והכפפתה לצרכיו מרוקנת אותה מן העיקר. לחילופין, ניתן להציע על:

- **הגדרת יעדים:** יש לזכור, כי אין בכוחן של תוכניות אחר הצהריים לצמצם את הפערים העצומים בחברה האמריקנית. את המשאבים המיועדים לכך ראוי לנצל באופן יעיל יותר, בנקיטת צעדים אפקטיביים, המכוונים לצמצום אי-שוויון חברתי וכלכלי, כמו צמצום של צורות סגרגציה שונות, במיוחד במה שקשור לדיור ולשיפור בתנאי העבודה, כך שגם עובדים פחות מיומנים יהיו נגישים יותר לילדיהם, שיפור התנאים בבתי הספר הציבוריים והפיכת הסביבה הלימודית לחיובית ומזמינה. לעומת זאת, חשוב לשמור על ייחודן של תוכניות החינוך המשלים - ספק גדול אם הרווח הקטן שמשיגות תוכניות אלה בצמצום הפער בהישגים, שווה את ההפסד העצום הנגרם בהשמטת הערכים הממשיים שלהן.

- **תהליכי הערכה:** יש להוציא את המבחנים הסטנדרטיים ממערך ההערכה של תוכניות אחר הצהריים. יש מקום לשקול שימוש במבחנים אלה גם במסגרת החינוך הרגיל: אלה מבחנים שמתעלמים מתחומי ידע מסוימים, ממימוניות קוגניטיביות חשובות ומהמטרות החברתיות של החינוך. אפילו בתחומים שהם לכאורה מודדים, מדלגים המבחנים הסטנדרטיים על ממדים חשובים רבים, אינם מאתגרים את התלמידים ואינם מאפשרים להם להגיע למימוש מרבי של הפוטנציאל שלהם. היכולת להתכונן למבחנים אלה מאפשרת לתלמידים ממשפחות מבוססות להגיע באמצעותם להישגים גבוהים יותר והספק בערכם של המבחנים עוד גדל בשל כך.

תחת זאת, יש לאמץ פרדיגמה אחרת לדיון בתוכניות החינוך הבלתי פורמלי. יש לראות בהן מסגרת התפתחותית עצמאית, שמטרתן העיקרית אינו פיתרון הבעיות בבית הספר אלא תמיכה בהתפתחות כללית של התלמיד. לתוכניות החינוך המשלים יש יכולת להעניק לתלמידים סוגים שונים של חוויות התפתחותיות, עניין שהוא חשוב במיוחד עבור תלמידים ממשפחות חלשות וממעמד הביניים, שהנגישות שלהם לחוויות כאלה נמוכה, ובית הספר בוודאי שאינו מספק אותה. חוויות של משחק והנאה, חקר ויצירתיות, למידת מיומנויות בתחומים שונים מתאפשרות הודות לשילוב של יחס אישי ופיתוח יכולות של שיתוף. האופי הגמיש של תוכניות החינוך המשלים מאפשר להתאים אותן לקבוצות שונות ולהבדלים בין התלמידים כפרטים. המשימה החשובה של תוכניות אלה היא פיתוח תלמידים ממשפחות חלשות בתחומים שבתי ספר אינם מגיעים אליהם, והתלמידים אינם מסוגלים לרכוש את השירותים הללו בכספם, בשוק החופשי. החינוך הבלתי פורמלי כולל פעילויות ממשיות, פחות מופשטות וסימבוליות מאלה של בית הספר, ובכך הוא מאפשר הבעה אותנטית של התלמיד. האתוס המנחה את המדריכים הוא היעדר שיפוטיות, כך שהסיכון לכישלון בתוכניות המשלימות נמוך יותר מזה שבבית הספר. באווירה בטוחה - פיזית ופסיכולוגית, מוקנות מיומנויות של עבודה בצוות ויחסים בין-אישיים.

בשל אופיו המיוחד עשוי החינוך המשלים לסייע לתלמידים החווים קושי התפתחותי, מבלי לתייג אותם או לכוון את זהותם על ידי מאפיינים אלה. מאפייני החינוך המשלים עשויים לקדם גם תחומים אקדמיים מסוימים: מתברר כי לעקרונות החינוך המשלים יש תרומה בתחומי האוריינות, בזכות הטכניקות המופעלות לחיזוק תחושת הרלוונטיות של הכישרים והידע. מתן האפשרות להגיב באופן אישי לטקסטים ולהתחבר לתוצרי תרבות מהווה יסוד בעבודת החינוך המשלים. שיטות החינוך המשלים עשויות לכוון את זהותו של התלמיד ובכך לבנות גשר בין האוריינות הקהילתית לבין האוריינות הדומיננטית בבית הספר.

החינוך הבלתי פורמלי מכונן לפתח מיומנויות כמו: יצירתיות, חוש אסתטי, כישרים חברתיים ובין-אישיים, הבעה עצמית, חיזוק הזהות התרבותית והזיקה הקהילתית, שייכות וחמלה. את תוצאות התוכניות יש לאתר בבדיקת תחומים אלה. ניסיונות חוזרים ונשנים למדוד את התוצאות באמצעות מבחנים סטנדרטיים חוטאים לתוכניות ולא מקדמים את היעדים האחרים. כדי לעצב מחדש את המחקר ואת ההערכה האמיתית של התוכניות המשלימות יש צורך בשילוב דדוקציה ואינדוקציה: יש להגדיר צרכים באופן דדוקטיבי, בהתייחס לכל מגוון המשימות ההתפתחותיות העומדות בפני תלמידים בגילאים שונים ובקהילות שונות. בהתאם, יש להגדיר את המאפיינים השונים הדרושים לתוכניות התומכות בביצוע משימות התפתחותיות אלה. מהבחינה האינדוקטיבית יש לבחון לעומק את חוויות המשתתפים, לנתח את התהליכים המתרחשים תוך הישענות על תצפיות ועל דיווחים של התלמידים ושל אנשי הצוות.

לסיכום, למרות הנטייה הטבעית ליצור רצף והסתגלות בין הקשרים התפתחותיים שונים, דווקא אי-המשכיות או אפילו ניתוק בין בית הספר לחינוך הבלתי פורמלי עשוי להיות מועיל. החינוך הבלתי פורמלי עשוי לסייע להתפתחות בריאה של מיליוני תלמידים שצרכיהם לא נענים במסגרת החינוך הפורמלי, בזכות שמירה על המרחב הנפרד שלו. המטרה החיונית של קובעי המדיניות ומפתחי תוכניות לאחר בית הספר חייבת להיות, אפוא, שמירה על זהותן העצמאית בתור מסגרת התפתחותית ושחרור החינוך המשלים מהחובה לצמצם את הפערים האקדמיים בחינוך הפורמלי.

כצעד ראשון, יש לבטל את המבחנים הסטנדרטיים על הישגים אקדמיים ככלי להערכת יעילותן של תוכניות אחר הצהריים.

התקציר מבוסס על המאמר:

Halpern, R. (2006). Confronting the 'Big Lie': The need to reframe expectations of after-school programs. In Idem, *Critical issues in after-school programming*, Erikson Institute, pp. 111-137.